

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA 1 (P1)

2016

TIMARAKA: 70

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ri na 11 wa tipheji.

PHEJI RA SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima	(10)
XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi	(30)
2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
3. Sungula XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
4. Nkhwatihata emakumu ka XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA.
5. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka papila ra swivutiso.
6. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA.
7. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.
8. Ndzinganyeto wa maavelo ya nkarhi:

XIYENGE XA A: 50 wa timinete	
XIYENGE XA B: 30 wa timinete	
XIYENGE XA C: 40 wa timinete	
9. Tsala swi saseka no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya XITSHURIWA xa A, u languta na xa B kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka swona.

XITSHURIWA XA A**KHOMBO RO CHAYELA U PYOPYIWILE**

- 1 Siku rin'wana Nandzu Ngwenya a a vuya hi le ntirhweni eka Maphazimani hi nkarhi wa mpimavayeni a titsakerile a ri karhi a dya marhambu ya nhloko. A a anakanya timhaka to tala leti a nga ta ti endla endyangwini wa yena tanihileswi a ku ri ku hela ka n'hwetwi swi tlhela swi nyanyisiwa hileswi a ku ri Ravuntlhanu. A a swi kota ku tiendlela leswi wisaka moya wa yena hambileswi a a nga holi mali yo nyawula. A a tibyela leswaku loko munhu a lava ku hanya kahle, u fanele a enerisiwa hi leswi a nga na swona. 5
- 2 Loko a fika exidorobanini xa Tiphineni u ehleketile ku tima torha, hiloko a nghena evhengeleni a tixavela byalwa. U ngenile emovheni wa yena wa Nissan TIIDA, a ba khiya, movha wu dya ehansi. U pfurile xikotela xin'we, ku na heta xona, ko va loko se a pfulerile. U lo xa vumbirhi, xa vunharhu, xa vumune na xa vuntlhanu a kukutlela swi kala swi ku bi! Hambileswi Nandzu a a ri xilovekelo, a a swi tiva leswaku Xikwembu xi kona. Emovheni wa yena a a chaya risimu ra 'Kunene ndzi swi kumile,' laha a tsakisiwa ngopfu hi ntila wo sungula lowu nge: 'Kunene ndzi swi kumile swo wisisa mbilu.' Loko a hundza eBanana Park hinkwaswo se a swi sungula ku tlakuka – rivilo ra movha, mpimo wa xihoko emirini na mpfumawulo wa mindzhumba leyi a a ri karhi a yi chaya. Movha a wu tsutsuma bya xihuhuri. 15
- 3 Hi ku copeta ka tihlo timhaka hinkwato ti tekile xiyimo xintshwa. Nandzu u lo twa loko movha wa yena wu ku katlu, xilo xin'wana hi tihlo ra wona. Loko a ku kelu, le ndzhaku, u kumile leswaku a a chayisile ncila wa movha wa BMW 5 Series lowu a wu tiyimerile etlhelo ka gondzo. Loko a xiyisisa u vonile vanhu va mune va yimile eribuweni ra gondzo. Vambirhi va vona a va tikhomile masenge kasi lavan'wana vambirhi vona a va rhwarile mavoko etinhlokweni. Movha wa yena a wu lo fayekanyana tihlo ra ximatsi. Nandzu u teriwile hi ku chuha. A yi koka Nissan, yi pfumela. Ximhandzana xa rivilo xi tlakuka xi ya ku gi, eka 140 km/h. Gondzo ri ya ri khuma. Vakhale va vurisile loko va te: 'Vusiwana byi na xilandzu.' Hikwalaho ka rivilo leri a a chayela hi rona, u tsandzekile ku vona movha wa Ford Focus 160i lowu a wa ha ku nghena egondzweni wu huma hi le garaji leyi a yi ri etlhelo ka gondzo. 25 30
- 4 Xikan'wekan'we u wu tlumbile rihlanguti hinkwaro ra le ximatsini ku ya fika etihlweni ra wona. Nandzu u tivenile a ri wa nkateko siku rero hikuva movha wa yena a wa ha kota ku famba. U tlhele a kandziya kunupu ya furha yi helela a ku: 'Leswi a ndzi nge swi yimeli.' Muchayeri wa Ford Focus 160i u chikile a kamba xiyimo xa mavavisekelo ya movha wa yena. U kumile leswaku a wu vavisekile kambe a wu ta swi kota ku famba. U hlongorisile xigevenga lexi a xi lavile ku teka vutomi bya yena a ri karhi a ku: 'Wa hembra ndzi ta n'wi kuma. A nge ndzi chayisi a tlhela a dya ehansi. E-e, swi nge endleki swoleswo eka mina!' 35

- 5 Nandzu a nga ha swi lemukangi leswaku se a a fikile eka mfungo wo yima 40
wa le Pfulanomo. U fikile a tlumba movha wa Toyota Yaris lowu a wu
rindzerile rhoboto leswaku yi pfula. Eka khombo leri a nga ha vangi na wona
nkateko hikuva movha wa yena wu vumbulukile kambirhi kutani wu yima. Wu
vhele wu helela kwalaho. Loko a swi vonisa sweswo, o pfula rivanti a sungula
ku hlanula swirhendze. Muchayeri wa Toyota Yaris hiloko a paka movha 45
etlhelo ka gondzo kutani yena na lava a a va khandziyisile va ku hi le
ndzhaku! Hi nkarhi wolowo Ford Focus 160i yi ku ga! Loko muchayeri a
humile emovheni, u langutisile Nissan TIIDA leyi n'wi tlumbeke leyi se a yi
phatelelekile.
- 6 Hi nkarhi lowu nga hetiki mbilu, vaxanisiwa lavaya va BMW 5 Series na vona 50
vo ta ku humelelo! Vo vhele va tlulela muchayeri wa Ford Focus 160i hi
swibakele, tintangu na tinsimbi va n'wi himetela a kala a lamuleriwa hi ku fika
ka maphorisa. Loko va ha rindzerile ambulense, vanhu lavaya a va ri ku
hlongoriseni ka Nandzu vo ta na yena va ri karhi va n'wi nekaneka. Loko va
ku hahlu, va kuma muchayeri luyani wa Ford Focus a ri karhi a lwa na vutomi 55
bya yena. Ambulense yi vuye yi fika ku n'wi rhwala yi n'wi yisa exibedhlele xa
Phaphamani. Dokodela u tiyisisile leswaku i khale se humba yi olele nkuma.
Loko a ri Nandzu, muvangi wa hinkwaswo na vini va BMW 5 Series tinsimbi ti
vhele ti rhosa va ngenisiwa evheneni va yisiwa exitokisini. Murhangeri wa
maphorisa u va holoverile a tlhela a va byela leswaku va ta bolela ejele 60
hikwalaho ka matikhomelo ya vona.

[Xitshuriwa i xa vutitumbuluxeri]

NA**XITSHURIWA XA B**[Xifaniso xi huma eka webusayiti ya www.car-accidents.com]

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 Tshaha rito leri kombisaka leswaku Nandzu Ngwenya i munhu wo nwa byalwa ngopfu. (1)
- 1.2 Hlawula nhlamulo yin'we eka tinhlamulo leti landzelaka leyi humeselaka erivaleni nhlamuselo ya marito lama tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.
- 'Nandzu Ngwenya a a ri karhi a dya marhambu ya nhloko.'
- A A a ehleketa hi matimba swinene.
 B A a ehleketa a ri karhi a dya marhambu.
 C A a ehleketa hi ku hatlisa.
 D A a ehleketa a ri karhi a chava. (1)
- 1.3 Boxa makhombo MAMBIRHI lama vangiweke hi Nandzu Ngwenya. (2)
- 1.4 Hi kwihi ku yelana loku nga kona exikarhi ka nhlokomhaka na hungu ra xitshuriwa xa A? (2)
- 1.5 Vito ra Nandzu ri yelana njhani na swiendlo swa yena eka xitshuriwa lexi? (2)
- 1.6 Andlala miehleketo ya wena ya xivangelo xo va Nandzu Ngwenya a tiphina hi ntila wa risimu leri a a ri eku ri chayeni lowu nge: 'Kunene ndzi swi kumile swo wisisa mbilu.' (2)
- 1.7 Hi ku landza hungu ra xitshuriwa lexi u xi hlayeke, xivuriso lexi nga laha hansi a wu ta xi tirhisa loko ku humelerile yini?
 Humba yi olele nkuma. (2)
- 1.8 Hi wihi nsunsumeto lowu nga endla leswaku vini va BMW 5 Series va himetela n'wini wa Ford Focus 160i? (2)
- 1.9 U nga vula yini mayelana na marito ya murhangeri wa maphorisa ya leswaku lava yisiweke exitokisini va ta bolela ejele hikwalaho ka matikhomelo ya vona? (2)
- 1.10 Xana mhaka leyi endliweke hi Nandzu Ngwenya yo tlumbetela mimovha ya vachayeri van'wana a tlhela a baleka ya khorwisa ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.11 U vona onge i yini lexi endleke leswaku Nandzu a baleka endzhaku ko tlumba movha eka mfungho wo yima? (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA B

- 1.12 U titwa njhani hi leswi humeleleke eka xitshuriwa xa B? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.13 U vona onge leswi humeleleke eka xitshuriwa xa B swi nga va swi vangiwa hi yini? (2)
- 1.14 Hlamusela leswaku leswi humeleleke eka xitshuriwa xa B swi nga papalatiwa hi ndlela yihi? (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A NA XA B

- 1.15 Hi kwihi ku fanana loku nga kona exikarhi ka xitshuriwa xa A na xitshuriwa xa B? (2)
- 1.16 Kombisa ku hambana kun'we loku nga kona exikarhi ka xitshuriwa xa A na xitshuriwa xa B. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2: KU KOMISA HI MARITO YA WENA N'WINI**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka lexi nge: 'A hi lweni na vusiwana' kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo lowu kombisaka tindlela to lwisana na vusiwana.

LEMUKA: U languteriwa ku endla leswi landzelaka:

- Komisa hungu leri hi marito lama nga hundziki 90 u kombisa tindlela leti nga tirhisiwaka ku lwisana na vusiwana.
- Tirhisa swivulwa leswi heleleke swa wena n'wini kambe u nga onhi mongo wa xitshuriwa.
- U languteriwa ku tsala nkomiso/nkatsakanyo wa wena hi ndlela ya ndzimana kambe u katsa timhakankulu ta nkombo (7).
- A wu fanelangi ku tsala nhlokomhaka eka nkomiso/nkatsakanyo wa wena.
- Kombisa nhlayo ya marito emakumu ka nkomiso/nkatsakanyo wa wena.

XITSHURIWA XA C**A HI LWENI NA VUSIWANA**

Ku na vanhu vo tala etikweni lava hanyaka evusiwaneni. Van'wana va vona vo tivangela byona hikwalaho ko chava ku tirha, kasi van'wana va swi lava ku tirha kambe hambiloko va ringeta hi matimba ku lava ntirho, a va wu kumi. Ku na tindlela to hambanahambana leti munhu a nga ti tirhisaka ku lwisana na vusiwana emugangeni. Vusiwana byi vangwiwa ngopfu hi madzolongwa emindyangwini na ku pfumaleka ka dyondzo. Munhu a nga endla tidyondzo mayelana na ku lwisana na vusiwana bya vatirhi lava timfanelo ta vona ti tsan'wiwaka. Ku na vana vo tala lava nga evusiwaneni hikwalaho ko loveriwa hi vatswari va vona. Vana volavo va pfumala swiambalo na swakudya. Lava va hlayisiwaka hi vadyuhari lava nga tiviki nchumu hi nkoka wa dyondzo, va hetelela nyangwa ya xikolo va nga yi vonangi. Munhu a nga endla mapfumba man'wana ku fana na ku simeka mphikizano laha lava va wu nghenelaka va humesaka mali leyi yi nga nyikeriwaka eka vana lava loveriweke. Vanhu van'wana emigangeni va pfumala tindlu kumbe ndhawu yo etlela eka yona. Munhu a nga ha kondletela nhlengeletano yo lemukisa vaaki, minhlangano yo tiyimela na vaswihangalasamahungu hi ta nkoka wo phalala vanhu volavo. Vanhu lava pfumalaka va nga ha kondleterwa ku tisungulela swikimi swa vurimi laha va nga byalaka matsavu va xavisela vanhu hikuva vanhu vo tala va karhele hi nyama ya siku na siku. Eka swikolo leswi vadyondzi va phakeriwaka swakudya, ku tshuka ku va na swakudya swo tala leswi salaka. Ku nga ha komberiwa leswaku swakudya swoleswo swi phakeriwa vana va xikolo lava pfumalaka. Varhangeri va muganga va nga ha kunguhata khonsete ya vuyimbeleri va hakerisa mali leyi yi nga ta pfuna lava pfumalaka. Ku nga ha tsariwa atikili eka phephahungu ku lemukisiwa vahlayi hi ta vanhu lava pfumalaka leswaku va kota ku va pfuna.

[Xitshuriwa lexi i xa vutitumbuluxeri]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO**

Hlaya xinavetiso lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA D**MUDYONDZISI-MUTUMBULUXI WA TINTLHARI HINKWATO**

[Xifaniso xi huma eka webusayiti ya www.montan.edu]

Mintirhovutomi yi tele emisaveni, vudokodela, vunjhiniyere, vuongori, vuphorisa, ku hlaya yona i **ku twa ku xurha**. Handle ka dyondzo mintirho ku hava. Handle ka wena mudyondzisi, hi vamani? Hi losa wena hikuva u hi hluvurile vusiwana. Hi wihi ntirho wo antswa lowu mudyondzisi a nga hoxangiki xandla eka wona? A ku na ntirhovutomi wo antswa ku tlula wa vudyondzisi. Halala mudyondzisi halalala!

- 3.1 Eka xinavetiso lexi munavetisi u tirhisile marito ya 'Mudyondzisi-Mutumbuluxi wa tintlharhi hinkwato'. U twisisa yini hi marito lawa? (1)
- 3.2 Hikwalaho ka yini nhlokomhaka ya xinavetiso lexi yi tsariwile hi fonto leyikulu leyi tikisiweke? (1)
- 3.3 Tshaha xivulwa lexi kombisaka timhaka leti nga endlaka leswaku vanhu lava tirhaka mintirho yin'wana va titwa onge va tekeriwa ehansi. (1)

- 3.4 Xinavetiso lexi xi na nkucetelo muni eka vaamukeri va mahungu? (2)
- 3.5 Nyika nhlamuselo ya xiphemu lexi tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi. Mintirhovutomi yi tele emisaveni, vudokodela, vunjhiniyere, vuongori, vuphorisa, ku hlava yona i **ku twa ku xurha**. (2)
- 3.6 Kombisa ku yelana loku nga kona eka nhlokomhaka na hungunkulu ra xinavetiso lexi. (2)
- 3.7 U titwa njhani hi xinavetiso lexi? Seketela nhlamulo ya wena. (1)
- [10]**

XIVUTISO XA 4: KU TWISISA SWIPHEMU SWIN'WANA SWA VUHANGALASI BYA MAHUNGU

Xiya khathuni leyi landzelaka hi vukheta kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

XITSHURIWA XA E: KHATHUNI

[Khathuni leyi yi huma eka webusayiti ya www.danscartoons.com]

- 4.1 Nsayino lowu nga eka khatuni leyi wu na nkoka muni? (1)
- 4.2 Boxa hungunkulu ra khathuni leyi. (2)

- 4.3 Hlamusela leswi ximunhuhatwa lexi nga eka khathuni xi vulaka swona loko xi ku 'hi dya hi lo mbaa!'. (2)
- 4.4 Vumba xivulwa hi rito 'hola', u humelerisa nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa lexi nge: 'Ematikweni man'wana mudende ku **hola** lava nga tshama va tirhela mfumo.' (2)
- 4.5 Nhlamulo leyi nge: 'Ematikweni man'wana mudende ku hola lava nga tshama va tirhela mfumo' yi nga va yi lemukisa mukhalabya timhaka timbirhi to hambana. Boxa timhaka ta kona. (2)
- 4.6 Kombisa vubihi lebyi nga kona hi ku va vadyuhari va kuma mudende va nga wu tirhelangi? (1)
- [10]**

XIVUTISO XA 5

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F: PROSI

LWELA LESWI NGA SWA WENA

Vanhu lava nga tekeriwa misava ya vona hi minkarhi ya xihlawuhlawu va ttheriseriwa yona. Van'wana va hakeriwa mali hikuva misava ya vona a ya ha ttheriseleki eka vona hikwalaho ka miako, timayini na mapurasi lama nga akiwa eka yona. Van'wana va **lwela** ku kuma misava leyi nga tekeriwa vakokwa wa vona. Van'wana va holeriwa n'hweti yin'wana na yin'wana hi van'wamabindzu lava akeke **emisaveni** ya vona. 5

Lava ttheriseriwaka misava ya vona va swi kota ku yi xavisa kutani va tiendlela swin'wana na swin'wana hi mali leyi va yi kumaka. Van'wana va kuma misava ya vona endzhaku ka nkarhi wo leha hi ku va va ri hava vumbhoni lebyi khorwisaka leswaku i ya vona. Loko vanhu va fanele ku hakeriwa, mfumo wu sungula hi ku endla ndzavisiso ku kuma loko va ri vini va yona va xiviri hikuva laha ku nga na mali ku tele ngopfu timhaka ta vuxisi. 10

Ntirho wo lavisisa vini va misava i **ntlakulavaxurhe** hikuva a ku tali ku kumeka maphepha ya **vun'wini** ya le marhumbini na le masin'wini laha a va tshama na ku rima kona. Ndzavisiso wa kona wu endlwa hi ku rhamba vanhu va vutisiwa swivutiso laha emakumu ku hakeriwaka mali ku ya hi mindyangu leyi khumbekaka. Mali leyi yi aviwa exikarhi ka swirho hinkwaswo swa ndyangu. 15

[Xitshuriwa xa vutitumbuluxeri]

- 5.1 Tshaha rito leri kombisaka minkarhi leyi vanhu a va xanisiwa hi ku va va nga khomiwi ku fana. (1)
- 5.2 Rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi a wu ta ri tirhisa loko ku humelerile yini?
- 'Ntirho wo lavisisa vini va misava i **ntlakulavaxurhe**' (1)

5.3 Hi wihi ntirho wa swiaki swa marito leswi tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi?

Van'wana va holeriwa n'hwetini yin'wana na yin'wana hi van'wamabindzu lava akeke emisaveni ya vona.

(2)

5.4 Nyika nhlamuselo ya rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.

Van'wana va lwela ku kuma misava leyi nga tekeriwa vakokwa wa vona.

(1)

5.5 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka nkarhi lowu taka wo ya emahlweni.

Mali leyi yi aviwa exikarhi ka swirho hinkwaswo swa ndyangu.

(1)

5.6 Eka tinhlamuselo leti xaxametiweke laha hansi, hlawula nhlamuselo leyi yi nga yona ya rito leri tikisiweke exivulweni lexi landzelaka:

A ku tali ku kumeka maphepha ya vun'wini ya le marhumbini na le masin'wini.

A Ku va xilo xo karhi xi ri xa wena.

B Ku va xilo xo karhi xi lawuriwa hi wena.

C Ku va u hlawuriwile ku ya xava xilo xo karhi.

D Ku rhwala xilo xo karhi enhlokweni.

(1)

5.7 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka munhu wa vumbirhi.

Va hakeriwa mali hikuva misava ya vona a ya ha tlheriseleki eka vona.

(1)

5.8 Tsala xivulwa lexi nga laha hansi u sungula hi rito leri tikisiweke.

Loko vanhu va fanele ku hakeriwa, mfumo wu sungula hi ku endla ndzavisiso ku kuma loko va ri vini va yona va xiviri hikuva laha ku nga na mali ku tele ngopfu timhaka ta vuxisi.

(2)

[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO HINKWAWO: 70